

Bernadeta Niesporek-Szamburska

Wartość edukacyjna popularnej literatury «fantasy» dla dzieci i młodzieży

---

Postscriptum nr 1(47), 27-34

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Bernadeta Niesporek-Szamburska

Wartości edukacyjne popularnej literatury *fantasy* dla dzieci i młodzieży

Literatura fantastyczna cieszy się ogromną popularnością wśród młodych odbiorców na całym świecie. Jej popularność wynika w znacznej mierze ze specyfiki dziecięcego stosunku do świata – małe dziecko w sposób zupełnie naturalny przekracza granice realności, ma skłonność do fantazjowania, a więc także do odbioru treści fantastycznych. Warto odnotować, że we wczesnym okresie życia zapoznawanie z pierwszymi tekstami kultury odbywa się poprzez pośrednika – osobę dorosłą i przez jej wybór. Od jej doświadczeń kulturowych zależy dobór tekstów i ich interpretacja. „W ten sposób utwór nadany oficjalnie, kanonicznie stoi u początku, jest rozrusznikiem wyobraźni. [...] I już staje się zbiorem sposobów, tematów, a nawet konwencji. Już i nazywanie, i opanowywanie świata nowo poznawanego odbywa się za pomocą tych pierwszych tekstów kultury”¹. A najczęściej tymi tekstami są bajki magiczne, w których fantastyczny świat współlistnieje z realnym w sposób naturalny.

Starsze dzieci, także młodzież, chętnie podejmują w odbiorze wątki fantastyczne, z tym że dla nich są one już wyzwaniem, rodzajem intelektualnej gry z konwencjami literackimi, tradycją czy nauką.

Takie wyzwanie stanowi dla dzieci szkolnych *fantasy*, gatunek będący odmianą baśni i powieści fantastycznej². Rozwijał się on od połowy XIX wieku, by zyskać pełną popularność w latach 60. w świecie, a w Polsce

---

¹ J. Cieślukowski: *Literatura i podkultura dziecięca*. Wrocław 1975, s. 87.

² Nazywa się go także „nowoczesną fantastyką” lub „wielowarstwową baśnią”, nawiązującą szeroko do bajki magicznej, legend, podań, mitów różnych kultur czy

pod koniec lat 80.³ Fantastyka (obejmująca oprócz *fantasy* także *science fiction*) stała się obecnie wspólnym zbiorem masowej cyberkultury i stanowi swego rodzaju „klucz do wyobraźni” współczesnych dzieci i młodzieży⁴. Pomimo spadającego zainteresowania książką, masowa literatura fantastyczna cieszy się wielką popularnością. Większość cyberkulturowej rozrywki ma swoje korzenie w tego rodzaju twórczości (gry komputerowe, karty, filmy, seriale telewizyjne itp.). Fakt ten stanowi szansę do wykorzystania przez nauczycieli, którzy chcą nawiązywać do zjawisk bliskich wyobraźni swoich uczniów, a z rzadka tylko reprezentowanych w programach szkolnych.

Jak twierdzi John R.R. Tolkien: „Fantazja – tworzenie innych światów bądź ich «ogłądanie» zrodziła się z tęsknoty serca za innymi światami. [...] Fantazjowanie jest naturalną czynnością człowieka. Rozumowi ani nie zagraża, ani nie obraża go bynajmniej, ani nie przytępia apetytu nań, pod żadnym pozorem nie zakłóca też percepcji racjonalizmu naukowego. Przeciwnie, im rozum bardziej przenikliwy i otwarty, tym bogatsze fantazje zdolny wytwarzać”. (*Drzewo i liść*).

Powyższa myśl odsyła do tworzenia i „ogłądania” innych światów w *fantasy*. To „ogłądanie” (dziś także dosłowne) staje się przyczyną popularności gatunku (kojarzonego często z tekstami kultury popularnej), jako intrygujące poznawanie tajemnic świata, który nie istnieje. Dostarcza przyjemności odbiorcom. „Konsumenci popkultury doznają przyjemności w grze z innymi o wyróżnienie za pomocą dóbr, których dostarcza rynek”⁵. *Fantasy*, funkcjonując głównie w obiegu literatury popularnej, spełnia typowe dla niej funkcje: „funkcję ludyczną i kompensacyjną, dostarcza czytelnikowi silnych wrażeń poprzez prezentację zdarzeń nadzwyczajnych, bulwersujących, tajemniczych, przerażających (...). Z tego względu funkcja poznawcza tej literatury harmonizuje z ludowym „myśleniem mitycznym” związanym z tajemnicami natury ludzkiej, przeznaczeniem i sensem życia”⁶. „Fantasy wyraża życzenie człowieka wobec nowoczesnej rzeczywistości, nad któ-

---

bohaterskich sag (por. *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*. Red. B. Tulicka i G. Leszczyński. Wrocław 2002, s. 111-112.).

³ Gatunek ten w różnych klasyfikacjach obejmuje klasyczne już utwory H. Ch. Andersena, L. F. Bauma, J. M. Barriego, A. A. Milne’a, C. S. Lewisa, M. Endego, R. R. Tolkiena i nowsze J. K. Rowling, a z polskich: B. Leśmiana, J. Korczaka czy nowsze utwory D. Terakowskiej i A. Sapkowskiego.

⁴ Por. R. Kochanowicz: *Fantastyka – klucz do wyobraźni*. Poznań 2001.

⁵ Filip G.: Recenzja książki M. Krajewskiego *Kultury kultury popularnej*. www.forumakad.pl/archiwum/2003/09.

⁶ T. Żabski: *Słownik literatury popularnej*. Wrocław 1997.

rażą przestaje panować⁷ (jak baśń wyrażała naiwne życzenie człowieka wobec przyrody, której nie umiał jeszcze opanowywać). „W zakresie funkcji estetycznej realizowane są wartości cenione przez czytelników, takie jak ekonomika narracji (brak „dłużyzn”), duża ilość dialogów, zwartość kompozycyjna, konkretność zdarzeń i problematyki⁸.”

Literatura ta może mieć też wartość edukacyjną, jako że zgodnie z zasadą stopniowania trudności „nikt nie zaczyna czytania książek od Prousta. Najpierw czyta się *Sherlocka Holmesa* – kiedyś, teraz *Harry’ego Pottera*, (...) a później sięga się po rzeczy ambitniejsze⁹”. Współczesnym dzieciom niewątpliwie odpowiada nowy typ bohatera cyklu J. K. Rowling. Harry Potter jest związany z realnym życiem, a jednocześnie posługuje się magią i mocą czarnoksiężką. Jest chłopcem zwyczajnym, ulegającym słabościom, a jednocześnie walczy ze złem w świecie. Jednak dzięki tej niejednoznaczności pozwala nauczycielom na pokazanie złożoności, jakie przynosi życie. Tym łatwiej się z nim identyfikować także w uczeniu odpowiedzialnych zachowań, w dążeniu ku dobremu.

Lekturę tę i dziecięcą fascynację bohaterem możemy także wykorzystać we współczesnej szkole w kształceniu „biegłości w operowaniu pisaną odmianą języka i kreowania dłuższych form wypowiedzi¹⁰”. To cenne próby, zwłaszcza jeśli wypracowane teksty będą stanowić „rezultat wysiłku podejmowanego ze świadomością możliwości rozmaitego odkrywania i kształtowania znaczeń za pomocą języka¹¹”.

W konsekwencji wprowadzanie form wypowiedzi może się odbywać przez ćwiczenia redakcyjne oparte na realiach zaczerpniętych z popularnych powieści, filmów czy gier. Zamiast zwykłego przepisu kulinarnego dzieci uczą się w klasie IV tworzenia przepisu na napój magiczny, jak to czyni ulubiony bohater, Harry Potter. Uczniowie są niezwykle zaangażowani w działania pisarskie, ponieważ praca w grupach pozwala na wspólne, sprawniejsze tworzenie tekstu, a oparcie na produkcie kultury popularnej rodzi w nich wspólnotę uczuciową. Stwarza też doskonałą motywację do działań dydaktycznych. Oto autentyczne rezultaty pracy dzieci¹¹:

---

⁷ R. Kochanowicz: *Fantastyka...*, s. 46.

⁸ T. Żabski: *Słownik...*, s. 216.

⁹ Wywiad dla „Esensji” z R. A. Ziemkiewiczem: *Bez kultury popularnej nie będzie kultury wysokiej*. www.pl/ksiazka/wywiady/tekst

¹⁰ Z. A. Kłakówna, I. Steczko, K. Wiatr: *Sztuka pisania. Klasy 1-3 gimnazjum. Książka nauczyciela*. Kraków 2003, s. 11, 12.

¹¹ Lekcje z przytoczonymi rezultatami prowadziła nauczycielka języka polskiego, pani dr Anna Kołodziej, w Szkole Podstawowej nr 1 w Katowicach.

Eliksir przepędzający zły humor

Składniki:

Sok z trzech jabłek czerwonego koloru;

Wyciąg z kiści winogron;

Sok wyciśnięty z siedmiu mandarynek;

Łyżka złocistego miodu lipcowego;

Pół tabliczki gorzkiej czekolady;

Pięć słodkich migdałów;

Listek mięty.

Sposób przyrządzenia:

Owoce opłukać pod krystalicznie czystą wodą. Mandarynki sparzyć dodatkowo wrzątkiem, wycisnąć sok z owoców. Aby uzyskać klarowny sok, służący do sporządzenia eliksiru rozweselającego, należy go przefiltrować trzykrotnie i bardzo szybko przez idealnie białą bibułkę. Można zwiększyć siłę działania eliksiru przez delikatne jego zmieszanie z łyżką miodu.

Sparzone i obrane ze skórki migdały oraz gorzką czekoladę pogryzać po każdym łyku eliksiru podawanego razem z listkiem mięty. Elikisir zyskuje jeszcze na mocy, kiedy połączyć jego działanie z porcją lodów lub dużą górą bitej śmietany.

Eliksir na mądrość

Składniki:

słownik ortograficzny;

kalkulator;

słownik języka angielskiego i niemieckiego;

książka pt. „Życie w dawnej Polsce”;

globus;

nuty Chopina.

Sposób przygotowania:

Do kociołka wlać wodę, zagotować. Wrzucić wszystkie przygotowane składniki i gotować 25 minut na wolnym ogniu. Wypowiedzieć zaklęcie: „Czary – mary, fiku – miku, rozum wpada do mojego notesika”. Wypowiadając zaklęcie, stale mieszać w kociołku.

Stosowanie:

Rano przed śniadaniem wypić jeden kubek eliksiru. Efekt będzie wiadać w szkole – same szóstki.

Teksty stworzone przez uczniów pokazują, jak wysoką kompetencją językową, pragmatyczną i kulturową (tekstotwórczą) dysponują dzieci dzięki lekturze popularnego tekstu. Należy także docenić walory pobudzające dowcip i wyobraźnię małych twórców¹².

Nie do przecenienia jest także zaangażowanie uczniów w czasie przygotowań do lekcji (a także działań pozalekcyjnych)¹³.

Równie interesujące dla współczesnych uczniów (10-, 12-letnich) będą powieści Doroty Terakowskiej: *Córka czarownic* czy *Lustro pana Grymsa*. Zwłaszcza ta pierwsza powieść jest świadectwem wejścia polskiej książki w klasykę gatunku¹⁴. Bohaterka powieści D. Terakowskiej, Luella, dorastając (jako Dziecko – Dziewczynka – Panienska – Dziewczyzna – Królowa), przechodzi wędrówkę, którą można rozrysować na mapie podobnej do map wędrówek tolkienowskich bohaterów. Odtwarzanie konkurencyjne

---

¹² Równie dowcipny jest przepis rymowany (klasa IV):

ELiksir na porost włosów

- *nóżka pająka i głowa bąka;*
- *4 ogary i 3 komary;*
- *oko wampira i mała żmija;*
- *sproszkowany ogon świnki;*
- *3 truskawki, 2 malinki.*

To wymieszać, ugotować,

Potem głowę posmarować.

Na innej lekcji dzieci uczyły się rymowania przez układanie zaklęć (klasa IV):

1. *Czary, mary, dwa ogary,*

Niech się spełnią me zamiary.

Niech się schowa nocą sowa.

Niech słoneczko wnet zaświeci,

Niech rozśmieszy wszystkie dzieci.

2. *Czary, mary, dwa ogary, garnek stary, szczurów chmary.*

Hokus pokus, maka taka, zaraz zmienię cię w robaka!

3. *Żółci się kwaśna cytryna,*

Wiosna piękna się zaczyna.

Duża róża się czerwieni.

Niech się mrówka w słonia zmieni!

¹³ Lektura Harry'ego Pottera skłania dzieci do wielostronnego przygotowywania się do proponowanych przez nauczycielkę działań: przygotowują one z własnej woli stroje, naczynia, przyrządy, wystrój klasy, tak by odpowiadało to atmosferze działań ulubionego bohatera. Niezwykle popularne są też organizowane w szkole konkursy wiedzy o bohaterze i czarodziejskiej krainie.

¹⁴ *Córka czarownic* w 1994 r. została wpisana na Listę Honorową H. Ch. Andersena.

go świata – drogi bohaterki, jej wędrówki pod opieką czarownic będzie atrakcyjne dla odbiorcy. Ta książka ma też najwyższe walory wychowawcze. Bohaterka przechodzi przez krąg najprostszych doświadczeń: trud, wysiłek, głód i pragnienie, lęk i nienawiść, wdzięczność i lojalność, dumę i pogardę, poświęcenie dla innych – by móc spełnić przeznaczenie i przywrócić nieszczęśliwemu Królestwu (ojczyźnie) dawne szczęście. Niezwykłą rolę spełniają w tej książce opiekunki – czarownice. Korzystają z magii w ostateczności, wiedząc, że ma ona swoje granice, że nie można jej nadużywać dla spełnienia własnych zachcianek. Kiedy trzeba, czarownice oddają własne życie, bo dla królowej jest to jedyna ucieczka. I to przesłanie wychowawcze jest niezwykle cenne dla młodego odbiorcy. Równie cenne jak słowa Pieśni Jedynej – owej tradycji wpisanej w przekaz słowny. Stąd tylko krok do poważnej rozmowy z uczniami o roli literatury w życiu narodu¹⁵.

Druga z powieści D. Terakowskiej – *Lustro pana Grymsa* nawiązuje tematycznie do dzieł m.in. Carrolla, Endego czy Lewisa: bohaterka, 13-letnia dziewczyna, przekracza barierę lustra, by znaleźć się w tajemniczej, fantastycznej krainie. Powraca do świata realnego już jako dojrzała osoba, przywróciwszy przedtem utracony w niezwykłej krainie ład.

I znów nauczyciel może wykorzystać zainteresowanie uczniów¹⁶: mogą oni odtwarzać wędrówkę Agaty. Co ciekawsze, mogą odkrywać intertekstualność motywów powieści (świat luster, świat snów). Wreszcie, można skierować zachowania dzieci na działanie twórcze, stosując metodę przekładu intersemiotycznego: uczniowie chętnie wykonają prace plastyczne, będą operować kolorami, bo książka do takich działań inspiruje (odniesienie do uzupełniania się wszystkich siedmiu barw tęczy). Twórcza postawa jest bowiem charakterystyczna dla wieku szkolnego, a przejawia się zwiększonym stopniem kreatywności w gestach, w działaniu, w wypowiedzi¹⁷.

Jako że konkurencyjność fantastycznego świata przedstawionego jest nadrzędnym tematem w *fantasy*¹⁸ odbiorcy zostaje „przyznana rola współkreatora, a raczej osobliwego rekonstruktora pseudohistorycznych zdarzeń w tej fikcyjnej geografii. Konkretyzacja dzieła literackiego, jako aktywna odpowiedź odbiorcy na inicjatywę komunikacyjną pisarza podejmującego tę konwencję, znajduje często swoje namacalne odzwierciedlenie w postaci szeregu wykreślonych mapek zawierających kształt fikcyjnych kontynentów, rzek, mórz czy wysp oraz zaznaczonych na nich przebiegach losów

---

¹⁵ Takich wartości nie odnajdziemy w cyklu o Harrym Potterze.

¹⁶ Głównie jednak uczennic.

¹⁷ R. Gloton, C. Clero: *Twórcza aktywność dziecka*. Warszawa 1976, s. 54.

¹⁸ R. Kochanowicz: *Fantastyka...*

bohaterów (miejsca, gdzie stoczyli bitwy, wpadli w pułapki itd.). Rekonstrukcja fikcyjnego świata staje się więc jedną z podstawowych atrakcji, których czytelnik sięgający po opowieść fantasy może oczekiwać¹⁹. Ten swoisty odbiór zaznacza się od samego początku popularności odmiany²⁰.

Jeśli mamy do czynienia z *fantasy*, która funkcjonuje w obiegu popularnym, odbiorcy zostają dodatkowo uaktywnieni przez fabułę przygodową, w której zasadniczą rolę odgrywa bohater, zmierzający od przygody do przygody. Z owym wędrowaniem z przygodami i rekonstruowaniem geografii świata przedstawionego młodzi odbiorcy spotykają się w cyklu opowieści A. Sapkowskiego o wiedźminie, Geralcie z Rivii²¹. A. Sapkowski dookreśla kontury i szczegóły wymyślonej przez siebie czasoprzestrzeni (jakby legendarnej lub średniowiecznej). Wykorzystuje baśniowe motywy, wpisuje w opowieści fragmenty pseudokronik, pseudolegend i pseudohaseł umieszczanych pod kolejnymi rozdziałami, dopełnia konkurencyjny świat. Teksty te wykorzystuje często dla krytycznej refleksji bądź efektu komicznego: odwraca tradycyjne role i schematy zaczerpnięte z baśni i mitów²². Pozwalają one także na rozbudowanie realiów przedstawionego świata, poprzez nagromadzenie szeregu postaci drugiego planu (potworów na wymarciu, elfów niszczonech przez ludzi, krasnoludów, czarowników, czarodziejek, których magia ociera się o naukę, żołnierzy, królów, jednoroźców etc.), rekwizytów, jak też przez wprowadzenie bogactwa fikcyjnych elementów topograficznych (ogrodów, lasów, zamków, rzek, wysp). Odbiorca staje się ich współtwórcą, bowiem im więcej szczegółów, tym więcej pustych miejsc do wypełnienia.

Najbardziej wartościowe w opowiadaniach A. Sapkowskiego jest mówienie o dzisiejszych czasach w masce parodii i karykatury – bez wydawania ocen, jest też przedstawianie problemów, które każą się zastanowić nad mechanizmami cywilizacji. Na przykład, rasy „niełudzi” są tępione przez człowieka – jest mowa o nietolerancji; Geralt, zmutowany człowiek, przeżywa problemy emocjonalne, bo jego kodeks etyczny okazuje się prawie zawsze bezużyteczny; państwa są źle rządzone, a cierpią na tym prości ludzie. Jednak *fantasy* z opowiadań A. Sapkowskiego niesie też zagrożenia – manife-

---

¹⁹ R. Kochanowicz: *Fantastyka...*, s. 40.

²⁰ Tu tkwią początki dominującej współcześnie formy rozrywki związanej z całym szeregiem gier planszowych, fabularnych, szczególnie gier komputerowych – immanentną cechą tych form jest interaktywność – mamy do czynienia nie z typowym odbiorcą, ale z użytkownikiem, współtwórcą.

²¹ Chodzi o dwa zbiory opowiadań: *Ostatnie życzenie* i *Miecz przeznaczenia*.

²² Np. „Bestia” okazuje się niegroźna, a „Piękna” – potworem.

stowane postawy często są dalekie od wzorców etycznych i wyznawanej w baśniach aksjologii. Dlatego ważne jest, by z uczniami omówić ujęty w opowiadaniu światopogląd. Wspólne z uczniami określanie charakteru przedstawionego świata, jego rekonstrukcja (praw i zasad panujących w tym świecie, pseudogeografii, wierzeń, aksjologii) może prowokować do refleksji nad światem rzeczywistym.

Ponadto na tym etapie edukacji (poziom gimnazjum) można młodych odbiorców prowadzić do refleksji nad źródłami wykorzystanymi w tworzeniu świata przedstawionego – wskazać pierwowzory konkretnych postaci czy motywów. Na przykład, poszukać „budulca”, który posłużył Sapkowskiemu: na „elfy” pochodzące z mitologii germańskiej, ich wyobrażenia w bajkach, u Tolkiena; na pochodzenie nazwy „silvan”; na motywy historyczne, jak trubadur, feudalizm²³. Przy okazji można wpływać na świadomość językową uczniów, zwracając uwagę na problemy stylizacji językowej.

Z mniej ambitnych zadań, za to z pewnością chętnie przez uczniów – czytelników Sapkowskiego wykonywanych, zaproponujemy uczniom odtworzenie opisowe (czy intersemiotyczne) na podstawie cyklu opowiadań realiów świata wiedźmina: zaczerpniętych ze średniowiecza, współczesnych (np. genetyka), opisu mieszkańców (a więc oprócz ludzi: elfów, krasnoludów i leśnych driad, postaci baśniowych, np. szewczyka Dratewki bez upiększeń – czyli Kozojeda, smoków i innych potworów).

Młodzież czyta *fantasy*, co w szkole może być wykorzystane do pokazania, że tradycja i klasyka także budują tę literaturę, że ona czerpie z ich źródła. Taki sposób edukowania zwraca uwagę uczniów na wartości tradycji i kultury, zachęca do współpracy, a obie strony (nauczyciela i ucznia) uczy twórczego wykorzystania także literatury popularnej.

dr Bernadeta Niesporek-Szamburska – jest zatrudniona w Katedrze Dydaktyki Języka i Literatury Polskiej Uniwersytetu Śląskiego. Interesuje się problematyką psycho- i socjolingwistyczną, także stylistyczną (por.: *Język wierszy dla dzieci (na materiale „Świerszczyka”)*, Katowice 1990). Ostatnio zajmuje się w badaniach językowym obrazem świata w twórczości dzieci (por.: *Językowy obraz pór roku i tradycji kulturowych w twórczości dzieci*, Katowice 2004) oraz literaturą popularną dla dzieci. Wspólnie z Danutą Bułą pracuje nad problemami nabywania kompetencji komunikacyjnej przez dziecko na różnych etapach jego rozwoju, czego rezultatem jest szereg publikacji współautorskich.

---

²³ Por. R. Kochanowicz: *Fantastyka...*